

UOT 94(479.24)

BİR DAHA ALBANIYA VƏ ALBANLAR HAQQINDA

T.ü.f.d. Ramil Əyyub oğlu Ağayev
AMEA A.A. Bakıxanov adına Tarix İnstitutu
E-mail: Ramilmahir@gmail.com

Açar sözlər: Azərbaycan, Albaniya, əhali, Qafqaz, mənbələr.

Key words: Azerbaijan, Albania, population, the Caucasus, sources.

Ключевые слова: Азербайджан, Албания, население, Кавказ, источники.

Antik müəlliflər öz əsərlərində indiki Şimali Azərbaycan ərazisini “Albaniya”, əhalisini isə “albanlar” adı altında təqdim etmişlər. Lakin həmin əsərlərdəki məlumatlar “alban” anlayışının etnik və yaxud ərazinin adına uyğunlaşdırılaraq coğrafi baxımdan işlədildiyini aydın bir şəkildə müəyyən etməyə imkan vermir. Albaniya dövrünü araşdıran tarixçilər də etiraf edirlər ki, antik müəlliflərin əhali haqqında məlumatları ayrı-ayrı fraqmentlər şəklində qalmışdır. Məlumatların heç də hamısı səhih deyildir, bəziləri ziddiyyətlidir və buna görə də onlar diqqətlə təhlil olunmalıdır (1, 16). Başqa sözlə, həmin mənbələr albanların etnik mənsubiyyəti haqqında qətiyyətli fikir söyləməirlər. Bu isə öz növbəsində müxtəlif elmi mübahisələrə gətirib çıxarmışdır.

Tarixşünaslıqda “Albaniya” adı və onun mənası ilə bağlı müxtəlif elmi mübahisələr mövcuddur (2, 52-55). Bu mübahisələrin nə vaxt və necə başa çatacağını söyləmək hələlik, mümkün deyildir. Məsələnı çətinləşdirən cəhətlərdən biri də, bu terminə və yaxud onun oxşarına Balkan, İtaliya, Şotlandiya, Mərkəzi Asiya toponimikasında da rast gəlinməsidir.

Albanşünaslıq uzun müddət digər millətlərə məxsus tarixçilərin inhisarında olmuşdur. Onlar isə Albaniya tarixi ilə bağlı məsələlərdə, xüsusilə onun əhalisinin etnik tərkibi ilə bağlı məsələlərdə təhriflərə və saxtalaşdırmalara yol vermiş, onu tam bir müəmma halına gətirmişlər. Artıq tarixi ədəbiyyatda qeyd edildiyi kimi, nədənsə alban etnosu ilə bağlı bütün məsələləri ya ermənilərin, ya da Qafqaz dil ailəsinin xeyrinə həll etmək cəhdləri vardır. Bu cəhdlər yeni deyil və XIX əsrin ikinci yarısı – XX əsrin əvvəllərindən etibarən mövcuddur (3, 373).

Bəzi Roma tarixçiləri yazırlar ki, albanların saçlarının rəngi açıq olduğuna görə onları belə adlandırmışlar. Başqa sözlə, onların fikrincə, Albaniya latın sözü “albus”dan (“ağ”) yaranmışdır (4, 63).

K.V. Trever öz əsərində “Albaniya” adı ilə bağlı bir sıra fikirlərə münasibət bildirərək bu terminin həm latın dilindəki “ağ” mənasını verən “albus” sözü, həm də Aran şəxs adı ilə bağlı olması ehtimalını rədd etmişdir (5, 4-5).

Y.Y. Yusifov öz məqaləsində Albaniya və Arran yer adlarının etimologiyası haqqında söylənmiş fikirlərə münasibət bildirərək belə qənaətə gəlmişdir ki, “Albaniya”, Ağvan”, “Arran”, “Ran” eyni ərazinin müxtəlif formaları və müxtəlif dillərdəki adlarıdır (6, 24-25). Lakin o, Arran adının izahını Qafqaz dilləri ilə bağlamağa çalışmışdır. Müəllif “Alban” adını “Halban” adı ilə əlaqələndirərək, onu “hal” adlı avar qəbilələrindən biri ola biləcəyini ehtimal etmişdir (6, 25-27). Əlbəttə, onun Alban və Arran adlarını Qafqaz dilləri ilə izah etmək cəhdi ilə razılaşmaq mümkün deyildir.

M.B. Məmmədzadə “Albaniya” adının dağlıq, yüksəklik, bəyazlıq, parlaqlıq, qəhrəmanlıq, hakimiyət kimi bir çox mənalar ifadə edən xalis türkçə bir kəlmə olduğunu qeyd etmişdir (7, 120-121). T.M. Məmmədov “Alban” sözünün “Al-mən” şəklində oxuna bilməsini də mümkün sayır (2, 54).

“Albaniya” sözünü kelt dili ilə bağlamaq cəhdləri də olmuşdur. Lakin M.M. Seyidov onun mənasının türk dilindən kənarında axtarılmasına qarşı çıxaraq qeyd edir ki, bu sözün kökünü türk dillərində axtarmaq daha doğru olardı (4, 81).

Albaniya və albanların tarixini iranmənşəli etnoslarla bağlamaq cəhdləri də olmuşdur. İ. Markvart isə yazır ki, “Albaniya qeyri-ari ölkə” olmuşdur (8, 28).

Bu adın mənşəyi məsələsi hələ erkən orta əsrlərdə Moisey Xorenatsinin və Musa Kalankatlının da diqqətini cəlb etmişdir. Onların hər ikisi bu adı Aran şəxs adı ilə bağlamağa çalışmışlar. Moisey Xorenatsi Alvan (Aran) adının yaranma tarixindən bəhs edərək yazır ki, I əsrdə Parfiya şahı Valarş (I Vologez) Arazdan Xunanakertə (Xunan qalasına) və Qafqaz dağlarına qədər uzanan və əhalisi sıx olan bu ölkənin idarəsini adlı-sanlı, ağıllı və müdrik Arana tapşırırdı. O, mülayim təbiətli, həm də çox səxavətli və əliaçıq olduğundan, ölkə də onun adı ilə “Axvank” yəni, “səxavətli, cömərdlər ölkəsi” adlanmışdı (9, 58). Başqa sözlə, Ağvan “mülayim təbiətli əhalisi olan bir ölkə” deməkdir. Moisey Xorenatsi sözlərinə davam edərək yazır ki, utilər, qardamanlar, savdeylər və qarqarlar onun törəmələrindəndirlər (9, 58).

Musa Kalankatlının əsərində həmin oxşar epizod aşağıdakı kimi şərh edilir: “Aran Araz çayından başlayaraq Hunan qalasına qədər uzanan Alban ölkəsinin düzənliklərini və dağlarını miras olaraq almışdır. Onlar öz ölkələrinə Ağvan (Alban) adını ona görə vermişlər ki, Aranın özünü, yumuşaq xasiyyətinə görə, “ağv” (“Mehriban”) deyər çağırırdılar. Deyilənə görə, həmin Aranın nəslindən olan məşhur və cəsur ərlərin çoxunu çar Vologez özü hakim təyin etmişdir. Uti, Girdiman, Tsvod və Qarqar knyazlıqlarında yaşayan xalqlar da həmin Aranın oğullarının nəslindəndir” (10, 19).

“Alban” terminini izah etməyə çalışan V. Qukasyan yazır ki, A.A. Bakıxanov özünün “Gülüstani-İrəm” əsərində Quba rayonu ərazisindəki Alpan kəndinin adını “Alban” adı ilə eyniləşdirirdi. Sözlərinə davam edən müəllif yazır: “Nəzərə almaq lazımdır ki, Azərbaycan Respublikasının müxtəlif rayonlarında Alpout adlı kəndlər də vardır” (11, 74). Alpan yer adına “Dərbəndnamə”də də rast gəlinir (12, 30). Bu adların kökündə “alp” sözü durur. Məlum olduğu kimi, Firdovsinin “Şahnamə” əsərində də adı tez-tez çəkilən turanlıların başçısı Əfrasiyab türkdilli xalqlar

tərəfindən Alp Ər Tunqa adlanırdı. Mahmud Kaşğari öz “Divan”ında həmin adı şərh edərək yazır ki, buradakı “alp” sözü “igid” deməkdir (13, 41). V. Qukasyana görə, tunğa “bəbir”, alp “qəhrəman”, ər isə “qəhrəman kişi” deməkdir. Deməli, “Ağuan” kimi “Alpan” da “mərdlər, comərdlər, alicənablar ölkəsi” mənasında işlənmişdir” (11, 74).

A.A. Bakıxanov da bu sözü latın dili ilə bağlamış, lakin onu “azadlar” və yaxud “azad adamlar” kimi şərh etmişdir (14, 17). O, həmçinin “alan” və “alban” sözlərinin bir-biri ilə bağlı ola bilməsi ehtimalını da irəli sürmüşdür. A.A. Bakıxanov əlavə edir ki, antik müəlliflərin əsərlərində rast gəlinən Alban şəhərini Dərbənd şəhəri, Albanus çayını isə Samur çayı hesab etmək olar (14, 18-19).

N.Y. Marr “Dağıstan” kimi “Albaniya” adının da “dağlıq ölkə” mənası verdiyini bildirir. S.M. Qaziyev isə İ.İ. Meşşaninova istinad edərək Urartu mixi yazılarında “Kuh Albaniya” adına rast gəldiyini qeyd edir. Həmin müəllifə görə, “alb” və “alp” sözləri xet dilində də “dağlıq” mənasındadır (15, 75).

C. Zeynalıoğlu görə, Albaniya yunanca “dağlar məmləkəti” deməkdir (16, 6). Lakin nədənsə, özünün Şirvan tarixinə həsr etmiş olduğu əsərində onu “yenilməz ölkə” kimi dəyərləndirmişdir. Yunan coğrafiyaşünası Eratosfenin yurdumuzu “Albaniya” adlandırmasını xatırladan müəllif, Strabonun və Ptolomeyin bu ölkə haqqında daha geniş məlumat verdiyini qeyd edir. C. Zeynalıoğlu yazır ki, Albaniyanın Qafqaz Azərbaycanında, yoxsa Dağıstanda olması haqqında mübahisələr uzun müddət davam etmiş, yalnız 1846-cı ildə rus şərqşünası M. Yanovskinin tədqiqatlarından sonra Albaniyanın Azərbaycan olduğu bütün dünyaya bəyan edilmişdir. Onun bu mövqeyi B. Dorn tərəfindən də qəbul olunmuşdur. Beləliklə, Albaniyanın Dağıstan deyil, məhz “Qafqaz Azərbaycanı” olması təsdiqlənmişdir (17, 75).

Zaman-zaman “Albaniya” anlayışından siyasi məqsədlərlə sui-istifadə etmək cəhdləri də olmuşdur. Bu cəhdlər Azərbaycan tarixçiləri tərəfindən layiqincə tənqid olunmuşdur (3, 373-400). Hal-hazırda ölkəmizin ərazisində kökündə “alb” (“alp”), “alban” (“alpan”) sözü olan yer adları (Alban divarları, Aqvan çayı, Alvan qapısı, Alvandərə, Aqvanlı kəndi, Alban kəndi, Alpan qalası) qalmaqdadır. Azərbaycanda rast gəlinən Alpout (Alpağut) sözü də “igid” mənasındadır. Belə ki, Mahmud Kaşğariyə görə, “Albağut – təkbaşına düşmənə saldıran igidə deyilir” (13, 144).

Q.Ə. Qeybullayev hesab edir ki, “alban” adı həm ümumi (Albaniyada yaşayan əhalinin hamısına münasibətdə), həm də xüsusi mənada (“alban” etnik adını daşıyan xalqı bildirmək üçün) işlədilmişdir (18, 172). O, Albaniyanın “Dağıstanın latın forması olması” və “Dağlıq ölkə mənası daşması” fikri ilə razılaşmır və albanları sak, ijmax, qarqar, kəngər və hunlarla birlikdə türkmənşəli xalqlar sırasına aid edir (19, 73-76). Müəllif öz əsərində albanları iranmənşəli sayan P. Blayxştaynerin və türkdilli sayan F. Kırzioğlunun onları saklarla bağlamaq cəhdlərinə də münasibət bildirmişdir. Tədqiqatçının fikrincə, “sakların bizim eradan əvvəl yaşadığı Orta Asiya və Qazaxıstanda indi də alban adlı tayfa vardır” (18, 195). Sözlərinə davam edən müəllif daha sonra əlavə edir ki, “lakin alban tayfasının sakların tərkibində gəlməsi faktını sübut edəcək mənbələr yoxdur” (18, 195).

F.C. Məmmədova “alban” adlı etnosunun mövcudluğunu inkar edənləri kəskin tənqid edərək bildirir ki, “alban etnosunun və bu etnosun mövcudluğunu əks etdirən Albaniya (Ağvank) ölkəsinin olmasını sübut etməyə və ya danmağa cəhd göstərmək yersizdir” (20, 69).

XX əsr Sovet tarixşünaslığında albanların qafqazdilli olduğunu iddia edən bütöv bir tədqiqatçılar (A.Q. Şanidze, Q.A. Melikişvili, K.A. Klimov, K.V. Trever, İ.M. Dyakonov, S.T. Yeremyan və başqaları) ordusu var idi. Lakin onların tədqiqatlarında bu iddianı sübut edəcək heç bir tutarlı fakta rast gəlinmir.

F. Kırzioğlu, Ş. Kaya və A. Seferoğlu kimi Türkiyə tədqiqatçıları albanları skif tayfa ittifaqına daxil olan türkmənşəli xalqlar sırasına aid etmişlər (21, 192). Ə.N. Nəcəf Çin mənbələrində rast gəlinən “yüe-ban” adlı hun tayfasının “alban” ola biləcəyi ehtimalına yer verir. (21, 192-195).

O. Süleymanov yazır ki, “Rus-Çin lüğəti”ndə çinlilər “Alban” sözünü “Azərbaycan” deyərək tərcümə edirlər (22, 148). Bu təsadüfidirmi? Axı Şimali Azərbaycan ərazisinə bir vaxtlar həm də “Albaniya” deyilib. Ola bilər ki, çinlilər eramızın ilk əsrlərindən, Böyük ipək yolunun bu ərazidən keçib getdiyi dövrlərdən başlayaraq öz dillərində “alban” sözünün ənənəsini qoruyub saxlamışdır. Tyan-Şan dağlarının ətəklərində lap qədimdən “alban” adlı bir qazax qəbiləsi yaşayır. Çinlilər onlara “Azərbaycan” deyirlər. Bəlkə onlar həmin albanların bir hissəsidir? Əlbəttə, bütün bunların doğru olduğunu sübut etmək üçün daha tutarlı faktlara ehtiyac duyulur. S.S. Əliyərli alban etnoniminin Azərbaycan türklərinə şamil edilməsini mümkün saymış (23, 15), Z.M. Bünyadov isə əksinə, onları türk sayanları tənqid etmişdir (10, 14).

Beləliklə, alban etnosu haqqında söylənilən müxtəlif fikirlərin tərəfdarlarının hər birinin öz arqumentləri vardır və bu fikirlərə hörmətlə yanaşılmalıdır. Bununla belə, mövcud fikirlərin heç biri birmənalı şəkildə nə qəbul oluna, nə də inkar edilə bilməz. Başqa sözlə, bütün ideya tərəfdarlarının öz fikirlərini əsaslandırmaq üçün gətirdiyi faktlar kifayət qədər yetərli deyildir. Belə olan halda, bir sıra suallar cavabsız qalır: “Alban” termini etnik anlayışdır, yoxsa coğrafi? Bu ad yerli mənşəlidir, yoxsa kənardan verilmiş addır? Doğurdanmı ölkəmizin ərazisində rast gəlinən “alp” köklü sözlər “alb” tərkibi ilə bağlıdır? Əgər “alban” adını etnik anlayış kimi qəbul etsək, o zaman digər suallar meydana çıxır. Alban ölkəsi kimi geniş bir əraziyə öz adını vermiş alban etnik toplumu mənşəcə hansı dil ailəsinə məxsus idi? Hansı soykökü üzərində yaranmışdı? Bu anlayış niyə sonrakı ərəb mənbələrində işlədilmədi? Nə üçün bu ad birdən-birə ortadan çıxdı?

Ola bilər ki, alban adı yerli mənşəyə malik olmasın. O da mümkündür ki, alban sözü yerli xalqın dili ilə bağlı olsun və arxaik söz çevrilsin. Həm də onun doğurdan da “alb” və “alp” sözləri ilə bağlılığı üzərində düşünmək olar. Digər tərəfdən, adlarında “alb” və “alp” kökü olan yer adlarını əsasən, türk dillərindəki “uca”, “igid” mənası verən “alp” sözü ilə əlaqələndirmək mümkündür. Əlbəttə, bütün bunlar yalnız ehtimal olaraq qalır.

Zənnimizcə, “Alban” məfhumu ilə bağlı istinad edilən yunan və latındilli müəlliflərin əsərləri daha dərinə və diqqətlə nəzərdən keçirilməlidir. Bu sahədə bir

sıra tədqiqatçılarımızın (Z.M. Bünyadov, K.Q. Əliyev, F.S. Məmmədova, N.M. Vəlixanlı, T.M. Məmmədov) apardığı araşdırmalar daha dərindən öyrənilməli və axtarışlar davam etdirilməlidir. Belə güman etmək olar ki, ümumiyyətlə, alban adı ərəblərə heç tanış deyildi. Məsələn, ərəblərin hakimiyyəti dövründə Şimali Azərbaycanın böyük bir hissəsini idarə edən Cavanşiri ərəblərin özləri necə adlandırırdı? O, özünü ərəblərə necə təqdim edirdi? Və nəhayət, niyə ərəbdilli mənbələrdə “Albaniya hökmdarı Cavanşir”in adına rast gəlmirik?

İstər-istəməz belə bir sual meydana çıxır: Görəsən, tarixi qaynaqlarda ərəb istilası ərəfəsində Azərbaycanda başlıca etnos hesab edilən albanların İran və yaxud qafqazdilli olması haqqında tutarlı faktlar varmı? Bu suala cavab qətidir: belə tutarlı faktlar yoxdur. Bu məsələyə münasibət bildirən S.S. Əliyərli yazır ki, heç bir tarixi mənbədə irandilli və qafqazdilli xalqların içərisində “alban” və yaxud ona yaxın “alpan” adını daşıyan toplum məlum deyildir. Bənzər adı daşıyan toplumlar yalnız türk xalqları – qazaxların, qırğızların və türkmənlərin içərisində ötən yüzilliklərdə qeydə alınmışdır. Məsələn, Tyan-Şan dağının ətəklərində qazax xalqının “alban” adlı boyu bu günə kimi yaşamaqdadır. Türkmənistanda indi də iki “alban” yer adı bəllidir (24, 29).

“Kitabi-Dədə Qorqud” boylarında da “alp” ifadəsi qarşılaşırıq. Burada “alp” sözü əsasən, “igid”, “cəsur” mənasında işlənmişdir (23, 15-16). “Kitabi-Dədə Qorqud”da rast gəlinən etnik məzmunlu maraqlı faktlardan biri də Qazan xanın “Alpanlar başçısı” adlandırılmasıdır. Bu epizoda “Qazan bəyin oğlu Uruz bəyin dustaq olduğu boy”da rast gəlinir. Burada indiki Gürcüstan ərazisindəki “Başı açıq” adlı ərazidə kafirlərin casusu Qazan xanı “**Alpanlar başı Qazan**” (الپن لر باشي قزان) adlandırır (25, 80; 26, 494). “Alpanlar” ifadəsinə başqa bir epizodda da rast gəlirik. Belə ki, “Qazılıq Qoca oğlu Yeynək boyu”nda Yeynəyin dilindən səslənən “**Ağ-boz atlar çapdırır alpanlar gördüm**” (اغ بوز اتلر چاپدیرر الپنلر کرردم) ifadəsi ilə rastlaşırıq (25, 262; 26, 87; 415).

Buradakı “alpanlar” ifadəsini iki mənada başa düşmək olar:

1. Etnik məfhum kimi;
2. “İgidlər”, “ərənlər” kimi. Əgər ikinci mənaya üstünlük versək o zaman bu ifadə “alpanlar” deyil, “alplar” şəklində işlədilməli idi. Digər tərəfdən, Qazan xanın düşmənləri olan kafirlərin Qazan xanı tərifləyərək onu “igidlər başı” kimi təqdim etməsi inandırıcı görünür. Əksinə, bütün dastan boyu onların Qazan xana düşmən münasibətləri və nifrət bəsləmələri açıq-aşkar görünməkdədir.

Ərəb-fars mənbələri, eləcə də erməni və gürcü mənbələri Şimali Azərbaycan torpaqlarında baş verən hadisələrdən bəhs edərkən ayrı-ayrılıqda “xəzər” və “hun” adları ilə yanaşı, “türklər” ifadəsini də dönə-dönə işlədirlər. Bütün bunları əsas götürən mühacir Azərbaycan ədəbiyyatının nümayəndələrindən biri M.B. Məmmədzadə “Albaniyanın türk ölkəsi” olduğunu bildirir (7-77, 119-129).

Əgər yuxarıdakı epizodda “alpanları” etnik məfhum kimi qəbul etsək, belə bir qənaətə gəlmək olar ki, burada kafirlər tərəfindən “alpanlar” dedikdə elə albanlar başa

düşülürdü. Belə olan təqdirdə həmin alpanların və yaxud albanların elə türklər olduğunu qəbul etmək lazım gəlir. Çünki Qazan xan türk, özü də oğuz türkü idi.

Tarixi ədəbiyyatda bütün Albaniya əhalisinin yəni, ümumi şəkildə “albanlar” şəklində təqdim edilən etnosların dili haqqında da müxtəlif fikirlər mövcuddur (2, 53). Bu dilin guya İran, ya da Qafqaz dillərinə, daha dəqiq desək, “Qafqaz dillərinin ləzgi qrupuna” aid olması fikri geniş yayılmışdır.

Yazılı mənbələrin albanların dili haqqında məlumatları da məhdud və qarışıqdır. Digər tərəfdən həmin müəlliflərin əsərlərində dillə bağlı rast gəlinən məhdud faktlar tədqiqatçılar tərəfindən müxtəlif, öz istəklərinə uyğun şəkildə şərh edilmiş və beləliklə də ölkənin mövcud etno-lingvistik mənzərəsi daha da mürrəkləşdirilmişdir.

Ərəbdilli müəlliflərə (əl-İstəxri, ibn-Havqəl və s.) görə, tarixi Azərbaycan ərazisində, daha doğrusu onun şimalında, xüsusilə Bərdə bölgəsində daha geniş istifadə edilən dil “arran” və yaxud “arani” dili olmuşdur (27, 348-349 ; 28, 113). X əsrdə yaşamış ərəb coğrafiyaçısı əl-Müqəddəsi də özünün “Əhsən ət-təqasim fi mərifət əl-əqalim” (“İqlimlərin öyrənilməsi üçün ən yaxşı bölgü”) adlı əsərində yazır ki, Arranda əhali “arran” dilində danışır (29, 378; 30, 134). Zənnimizcə, burada dilin adı ölkənin adı, yəni coğrafi faktorla bağlı olaraq işlədilmişdir.

İstər-istəməz belə bir ehtimal meydana çıxır: ola bilsin ki, ərəblər “Albaniya” deyil, “Arran” termininə üstünlük verdikləri kimi, “alban dili” əvəzinə “arran dili” işlətməmişlər. Başqa sözlə, arran dili elə həmin alban dilidir. Odur ki, alban dili və onun arran dili ilə eyni olması haqqında bəzi mülahizələrə nəzər salmaq lazımdır.

Alban dili və əlifbası ilə bağlı araşdırmalar hələ XIX əsrin əvvəllərindən başlanmışdır. Bir sıra tədqiqatçılar (V.V. Bartold, A.Y. Kırmski, K.M. Trever, Z.M. Bünyadov, M.X. Şərifli, N.M. Vəlixanlı, K. Bosfort, A.H. Fazili, V. Qukasyan və başqaları) öz əsərlərində “arran” dili haqqında müəyyən fikirlər söyləmişlər. Tədqiqatçıların böyük əksəriyyəti bir-birini təkrar edərək, heç bir fakta istinad etmədən bu dili Qafqaz dilləri, xüsusilə udin dili ilə bağlamağa cəhd etmişlər.

Arranda işlədilən dillərin Qafqaz dil ailəsinə daxil olduğunu iddia edən tədqiqatçılar öz fikirlərini əsaslandırmaq üçün mənbələrdə rast gəlinən hər hansı bir konkret fakta istinad etməmişlər. K.M. Trever yazır ki, bir neçə şəxs və yer adlarından başqa, qədim alban dilinin xarakteri, onun leksikası və qrammatikası haqqında heç nə bilmirik. O, əlavə edir ki, Plini, Ptolomey, Plutarx və başqalarının əsərlərində rast gəlinən adlar isə onların latın və yunan dillərinə uyğunlaşdırılmış formalarıdır (5, 306-307). Lakin o, belə hesab edir ki, udinlər ərəbdilli müəlliflər tərəfindən “arran” adlandırılan alban dilinin daşıyıcılarıdır (5, 310).

Z.M. Bünyadov yazır ki, Suriya xronikasında aşkar şəkildə deyilir ki, Arranın öz dili vardır və bu dil xronikada adı çəkilən digər xalqlardan heç birinin dilinə oxşamır (31, 92). O, öz əsərində arran dilini alban dili adlandırmış, lakin onun hansı dil ailəsinə aid olması haqqında qəti fikir söyləməmişdir (31, 170). Bununla belə, onun əsərlərində udinlərin albanların varisi olması fikri hakimdir.

F.C.Məmmədova yazır ki, ölkədəki müxtəlif dilli qəbilə və tayfalar bu dil, yəni alban dili vasitəsilə bir-biri ilə ünsiyyət saxlamışlar (20, 7). Çox geniş yayılmış bir fikirə görə, alban əlifbası qarqar dili əsasında tərtib olunmuşdur (9, 196; 10, 35-37).

Bəzi İran tarixçiləri isə hətta arran dilinin iranmənşəli dil olduğunu iddia edirlər (32, 287).

Beləliklə, albanlar haqqında bir sıra əsərlərin yazılmasına baxmayaraq, bu etnosun mənşəyinin hansı soykökə bağlı olması, onun dilinin hansı dil ailəsinə daxil olması və nə üçün ortadan qalxması kimi suallara hələ də cavab tapılmamışdır. Tarix elmində olan ənənəvi izah – alban əlifbasının və dilinin ortadan qalxmasının ərəb əlifbası və dilinə keçidlə bağlı olması fikri qənaətbəxş deyildir. Bu zaman olsa-olsa yalnız əlifba aradan qalxa bilərdi. Dilin özündən sonra heç bir iz qoymadan məhv olmasından söhbət gedə bilməz. Başqa sözlə, tarixşünaslıqda mövcud olan “özünəməxsus mədəniyyəti olan albanlar kimi böyük xalqdan, indi Azərbaycanın şimal-qərbində yaşayan və bilavasitə albanların nəslə olan bir neçə min udin istisna olunmaqla, demək olar ki, heç bir iz qalmamışdır” (31, 170) fikri ilə qeyd-şərtsiz razılaşmaq olmaz. Çünki bu dil, yəni alban (arran) dili kiçik tayfa, qəbilə dili deyil, bütün ölkə ərazisində geniş yayılmış, tayfalararası ünsiyyət vasitəsi idi.

Sovetlər dövründə araşdırmalar aparmış tədqiqatçıların əsərlərində diqqəti cəlb edən əsas cəhət budur ki, onlar alban (arran) dili ilə bağlı sualların cavablarını nəyin bahasına olursa-olsun türk dilindən kənarda axtarmağa çalışmışlar. Lakin onlar bu istiqamətdə heç bir tutarlı fakt ortaya çıxara bilməmişlər. Çünki mənbələrdə belə tutarlı faktlar yoxdur.

İkin yazılı qaynaqların verdiyi məlumatlar və məntiqi mülahizələr alban (arran) dilinin Qafqaz, iranmənşəli olmadığını birmənalı şəkildə söyləməyə imkan verir. Burada yalnız bir çıxış yolu qalır: onu türk dilləri ilə bağlamaq. Əlbəttə bu, hələlik, yalnız ehtimaldır. Alban dilinin əsl mənşəyinin müəyyən edilməsi gələcək tədqiqatların öhdəsinə buraxılmalıdır. Lakin bu ehtimalın doğruluğunu, yəni alban (arran) dilinin türk dili ola bilməsi ehtimalını, onun qafqazmənşəli olduğunu söyləyənlərin özləri dolayısı ilə qəbul etmişlər. Çünki onlar alban (arran) əlifbasının qarqar ləhcəsi əsasında tərtib olunması məsələsində həmrəydir. Qarqarların isə qafqazmənşəli etnos olmasını göstərən heç bir tarixi mənbə yoxdur. Əksinə, qarqarların türkmənşəli xalq olması haqqında ərəb və farsdilli mənbələrdə, eləcə də Suriya mənbələrində kifayət qədər tutarlı faktlar vardır (33, 85-88).

Beləliklə, tarixşünaslıqda yanlış bir yanaşma – Albaniya tarixini qədim türklərin tarixinə yaxın buraxmamaq “xəstəliyi” mövcuddur. Mövcud tarixi qaynaqlar isə “alban” adının kökünü Qafqaz-İber və ya Hind-Avropa dil ailəsində axtarılmasının elmi baxımdan prespektivsiz bir məsələ olduğunu aydın şəkildə göstərməkdədir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev K., Əliyeva F. Azərbaycan antik dövrədə (e.ə. IV – b.e.III əsrləri). Bakı: Azər nəşr, 1997, 120 s.
2. Məmmədov T.M. Qafqaz Albaniyası ilk orta əsrlərdə. Bakı: Təhsil, 2006.400 s.
3. Алекперов А.Ф. Тюрки Азербайджана (древность и раннее средневековье). Баку: Şərq-Qərb, 2011, 560 с.
4. Seyidov M. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən. Bakı: Yazıçı, 1989, 496 s.
5. Тревер К.В. Очерки по истории и культуре Кавказской Албании. М-Л: Из-во Академии Наук СССР, 1959, 391 с.
6. Юсифов Ю.Б. О наименованиях «Албания» и «Арран» // Изв. АН Азерб. ССР. Сер.общест.наук, 1961, № 10, 23-31.
7. Məmmədzadə M. B. Azərbaycan tarixində qədim türk Albaniya / “Azərbaycan” jurnalı, 1989, № 10, s.118-130.
8. Минорский В. Ф. История Ширвана и Дербенда X—XI веков. Москва: Изд-во Вост. Литературы, 1963, 265 с.
9. Хоренски Моисей. История Армении. Новый переводъ Н.О. Эмина. Москва: Типография В.А. Гатцукъ, 1893, XXXVI + 325 с.
10. Kalankatlı Moisey. Albaniya tarixi. Mxitar Qoş. Alban salnaməsi. (Müqəddimə, tərcümə, qeyd və şərhlərin müəllifi akademik Z.M.Bünyadov). Bakı: Avrasiya press, 2006, 296 s.
11. Qukasyan V. Qafqaz Albaniyası (tarixi-filoloji etüdlər). Bakı: Öyrətmən, 1993, 108 s.
12. Тарихи Дербендъ-наме. Баку: Нагыл еви, 2011, 170 с.
13. Kaşğari M. Divanü Luğat-it-Türk tercümesi C.I. Çeviren Besim Atalay. İstanbul: TTK Basımevi, 1985, 530 s.
14. Бакиханов А. Гюлистан-и Ирам. Баку: ЭЛМ, 1989, 304 с.
15. Qaziyev S.M. Qəbələ mahalının qədim tarixindən // Qafqaz Albaniyası tarixi məsələləri (məqalələr toplusu). Bakı: Azərb.SSR EA Nəşriyyatı, 1962, s. 75-105.
16. Zeynalöglü C. Muxtəsər Azərbaycan tarixi. Bakı: Azərbaycan Dövlət Kitab Palatası, 1992, 144 s.
17. Nəcəfli T.H. Cahangir Zeynalöglünün “Şirvanşahlar yurdu” əsəri haqqında // AMEA A.A. Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun elmi əsərləri. XXXIII c. Bakı: 2009, s. 73-79.
18. Qeybullayev Q.Ə. Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən. Bakı: Azər nəşr, 1994, 248 s.
19. Гейбуллаев Г.А. К этногенезу азербайджанцев. Баку: ЭЛМ, 1991, 552 с.
20. Məmmədova F.C. Azərbaycanın (Albaniyanın) siyasi tarixi və tarixi coğrafiyası (e.ə. III əsr-eramızın VIII əsri). Bakı: Azər nəşr, 1993, 262 s.

21. Nəcəf Ə.N. Hun minilliyi (b.e.ə. IV – b.e. VI əsrlərdə türk dünyası). Bakı: TEAS Press Nəşriyyat evi, 2015, 460 s.
22. Əlizadə A. XIII əsrə qədər Azərbaycan dili haqqında // Türkologiya, 2012, № 1, s.10-16.
23. Алияров С.С. Об этногенезе азербайджанского народа (к постановке проблем) / К проблеме этногенеза азербайджанского народа. Баку: Элм, 1984. с. 4-39.
24. Əliyarlı S.S. Tariximiz açığlanmamış mövzuları ilə. Bakı: Mütərcim, 2012, 560 s.
25. Kitabı-Dədə Qorqud. Əsil və sadələşdirilmiş mətnlər. Tərtib edəni S.Əlizadə. Bakı: Öndər, 2004, 376 s.
26. Kitabı-Dədə Qorqud Ensiklopediyası. İki cildə. I cild. Bakı: Yeni nəşrlər evi, 2000, 623 s.
27. ابن حوقل ابو القاسم النصبي. كتاب صورة الارض. الطبعة الثانية. القسم الثاني. ليدن. بريل. 1939، ص528.
28. الاصطخري ابو اسهق ابراهيم بن محمد الفارسي. المسالك و الممالك. القاهرة، دار القلم، 1961، ص215.
30. Vəlixanlı N.M. IX-XII əsr ərəb coğrafiyaşünas-səyyahları Azərbaycan haqqında. Bakı: Elm, 1974, 220 s.
29. المقدسي، المعروف بالبشاري، أحسن التقاسيم في معرفة الاقاليم، ليدن، بريل، 1967، ص. 498.
31. Bünyadov Z.M. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. Bakı: Elm, 1989, 334 s.
32. يحيى ذكا. رديابي زبانهای ايران در قفقاز. گويش تاتي يا اراني. ايران و قفقاز(اران و شروان). نوشته، گرداواوي وتنظيم دكتور پرويز ورجاوند. تهران 1378. ص287-295.
33. حدود العلم من المشرق الى المغرب كه بسال372 هجرى قمرى تليف شده است. بكوشش دكتور منوچهر ستوده. تهران، كتابخانه طهورى، 1983، ص 265.

XÜLASƏ

BİR DAHA ALBANIYA VƏ ALBANLAR HAQQINDA

Antik müəlliflər öz əsərlərində indiki Şimali Azərbaycan ərazisini Albaniya, əhalisini isə albanlar adı altında təqdim etmişlər. Lakin həmin əsərlərdəki məlumatlar “alban” anlayışının etnik və yaxud ərazinin adına uyğunlaşdırılaraq coğrafi baxımdan işlədildiyini aydın bir şəkildə müəyyən etməyə imkan vermir. Antik müəlliflərin əhali haqqında məlumatları ayrı-ayrı fraqmentlər şəklində qalmışdır. Məlumatların heç də hamısı səhifə deyildir, bəziləri ziddiyyətlidir və buna görə onlar diqqətlə təhlil olunmalıdır.

Nədənsə alban etnosu ilə bağlı bütün məsələləri ya ermənilərin, ya da Qafqaz dil ailəsinin xeyrinə həll etmək cəhdləri vardır. Başqa sözlə, tarixşünaslıqda yanlış bir yanaşma – Albaniya tarixini qədim türklərin tarixinə yaxın buraxmamaq “xəstəliyi” mövcuddur. Mövcud tarixi qaynaqlar isə “alban” adının kökünü Qafqaz-İber və ya Hind-Avropa dil ailəsində axtarılmasının elmi baxımdan prespektivsiz bir məsələ olduğunu aydın şəkildə göstərməkdədir.

SUMMARY

ONCE AGAIN ABOUT ALBANIA AND ALBANIANS

Ancient authors in their works presented the present-day North Azerbaijan territory as Albania and its population as Albanians. However, the information contained in those works does not provide a clear definition of the true essence of the “Alban” notion. The information of the ancient authors about the population has remained in the form of separate fragments. Not all data are accurate; some are contradictory and therefore they should be considered carefully.

For some reason, there are attempts to solve all the Albanian ethno-related issues either in the favor of the Armenians or the Caucasian language family. In other words, a wrong approach in historiography - there is an “illness” to avoid Albania's history close to the history of ancient Turks. Existing historical sources clearly indicate that the search for the roots of the Albanian name in the Caucasus-Iberian or Indo-European family language is an issue scientifically lacking in prospects.

РЕЗЮМЕ

ЕШЁ РАЗ ОБ АЛБАНИИ И АЛБАНАХ

Античные авторы представили в своих сочинениях территорию нынешнего Северного Азербайджана как «Албания», а население этой страны как «албаны». Однако эти сведения не дают нам возможность ответить на вопрос: имеет ли понятие «албан» этническое значение или оно отражает массу населения территории Албании. Сведения античных авторов о население страны фрагментарны, отнюдь не все их сведения достоверны, некоторые сведения противоречивы, поэтому их следует внимательно проанализировать.

По неизвестным нам причинам имеются попытки решить все проблемы связанные с историей албанского этноса в пользу армян или народов, входящих в кавказскую языковую группы. Иными словами, в исторической науке существует «болезнь» - отделить историю Албании от тюрков. А источники свидетельствуют о том, что поиск корней албанского народа в индо-европейской или кавказо-иберской языковой семье с научной точки зрения бесперспективен.

Çара tövsiyə etdi: t.ü.e.d. X.S.Qasimov, i.ü.f.d. Ş.Ş.Şərifov